

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ДОМІНУВАННЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ МАТРИЦЬ

У статті досліджуються аналітичні можливості теорії інституціональних матриць у поясненні формування характеру співвідношення саморегулюючих і свідомо регулюючих механізмів. Наголошується на необхідності поєднання цієї теорії з цивілізаційними факторами розвитку та історичним підходом до аналізу інституціонального середовища країни.

В статье исследуются аналитические возможности теории институциональных матриц в пояснении формирования характера соотношения саморегулирующих и сознательно регулирующих механизмов. Акцентируется внимание на необходимости объединения данной теории с цивилизационными факторами развития и историческим подходом к анализу институциональной среды страны.

In article analytical possibilities of the theory institutional matrixes in the explanatory of formation of character of a parity of self-regulating and meaningly regulating mechanisms are investigated, the accent on necessity of connection of the given theory with factors of development of civilizations and the historical approach to the analysis institutional environments of each concrete country becomes.

інституціональна матриця, X і Y-типи інституціональних матриць, природно-географічні, економічні, соціальні, політичні та культурологічні історичні умови

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбуваються досить складні перетворення, пов'язані з формуванням адекватної моделі регулювання економіки. Розбудовуючи засади ринкового господарства і, водночас, обираючи ефективні форми державного впливу на економічну діяльність, Україна апробує той позитивний досвід функціонування регулюючих інститутів, який продемонстрували світу розвинуті країни Америки та Європи.

Роки реформ, які досить часто виявлялися неефективними, з усією очевидністю показали помилковість імплантації в економічний і політичний простір українського суспільства інститутів західного типу без огляду на історичні умови розвитку країни. Практика інституціонального будівництва переконливо довела, що для того, щоб певна модель регулювання могла ефективно функціонувати в іншому середовищі, необхідна ціла низка передумов і факторів. Вивчення їх впливу з точки зору формування сприятливих умов для успішного функціонування тієї чи іншої моделі регулювання економіки зумовило звернення науковців до проблем, які не є економічними у повному розумінні цього терміна.

Вплив етики на економіку, дослідження ментальних рис нації у контексті сприйняття ліберальних цінностей, оптимальне поєднання формальних і неформальних правил у межах конкретного середовища — це далеко не повний перелік напрямів досліджень таких російських і вітчизняних науковців, як В. Базилевич, В. Дементьев, В. Задорожний, В. Ільїн, С. Кірдіна, Ю. Осипов, А. Олійник, О. Прутська, Є. Ясін, С. Синяков та ін. Серед великого розмаїття аспектів інституціональних досліджень процесів і явищ трансформаційної економіки в особливу галузь викристалізовуються проблеми формування суспільних інститутів координації. Вони, власне, і привернули нашу увагу.

Метою статті є розгляд історичних умов, які визначають переважання у конкретних моделях регулювання ринкових або державних механізмів, що відповідають певним типам інституціональних матриць.

Зауважимо, що такі дослідження набули останнім часом широкого розповсюдження. У межах інституціональної теорії на основі теоретичних концепцій Д. Норта і К. Поланьї двома російськими вченими О. Бесоновою і С. Кірдіною було розпочато на пострадянському просторі дослідження інституціональних матриць. Вперше цей термін до наукового вжитку ввів Д. Норт, розуміючи під ним «комплекс взаємопов'язаних правил і неформальних обмежень, сукупність яких визначає економічну діяльність» [1, с. 129].

Грунтуючись на такому визначенні, С. Кірдіна при формуванні власної теорії інституціональних матриць досить серйозно спрощує це поняття порівняно з початковим його змістом. «Сукупність базових економічних, політичних та ідеологічних інститутів ми називаємо інституціональною матрицею. У цьому понятті логічно узагальнені ті реальні і багатоманітні реальні зв'язки й інститути, які можна спостерігати у реальному житті. Це юридичні та житейські норми, правила і санкції, процедури погодження, закони, традиції, організації та законодавчі акти» [2, с. 90].

На основі аналізу даних щодо різних країн дослідниця виділяє у структурі держав тільки два типи домінуючих матриць – Х і Y-матриці [3]. Ці матриці відрізняються між собою змістом базових інститутів, які до них входять. Причому у структурі однієї матриці вони тісно взаємопов'язані. Так, у Y-матриці сполучаються економічні інститути ринку, політичні інститути федерації і субсидіарні цінності. Субсидіарність як принцип означає пріоритет особистості щодо спільнот, членом яких вона є. У федеральних відносинах субсидіарність характеризує пріоритет прав нижньої територіальної одиниці перед верхніми рівнями, які формуються на основі добровільних рішень нижніх первинних елементів територіальної структури.

X-матриця створена інститутами редистрибуції (термін введено К. Поланьї для визначення такого типу економічних відносин, в яких рух цінностей і прав з їх використання опосередковується центром), політичними інститутами унітарного устрою та ідеологічними інститутами комунітарності, в яких закріплено пріоритет Ми над Я.

«В інституціональній матриці, – стверджує С. Кірдіна, – діють базові (домінуючі) і комплементарні (доповнюючі) інституціональні матриці». Це означає, що інститути ринку співіснують з інститутами редистрибуції, демократія і федерація – з принципами унітарності і централізації, а субсидіарні цінності особистості поєднуються в суспільній свідомості з цінностями колективними, комунітарними. Принципово важливим є те, що в історичному плані починає стійко домінувати одна матриця, яка визначає рамки дії комплементарних інститутів.

Постанова проблеми співвідношення регулюючих інститутів у такому контексті не викликає сумнівів: історичний досвід функціонування механізмів координації у різних країнах світу дає чимало підтверджень тому, що ці механізми залежать від інституціонального середовища. Однак теорія інституціональних матриць не може вважатися досконалою з приводу пояснення конкретних причин їх домінування.

Так, С. Кірдіна наголошує, що «домінування Х і Y-матриць має «вічний» характер і визначає соціетальний тип суспільства. Саме домінуюча матриця відображає основний спосіб соціальної інтеграції, стихійно винайдений соціумом у конкретному оточуючому середовищі. Ми виділяємо дві властивості матеріально-технологічного середовища (суспільна інфраструктура і галузі, пріоритетні для забезпечення життєдіяльності всього населення), які, врешті-решт, формують домінуючий тип матриці» [2, с. 91]. До цих властивостей і, відповідно, типів автор відносить комунальне матеріально-технологічне середовище (характеризується внутрішньою нерозривністю, що потребує її використання як єдиної неподільної системи – ЖКГ, система залізничних шляхів, трубопроводи тощо) і не комунальне, що характеризується автономністю. Комунальне середовище сприяє формуванню Х-матриці, а не комунальне – Y-матриці.

Це занадто спрощена схема, в якій виокремлено вплив єдиного фактора, а саме: економічних умов у змісті розвитку тих чи інших організаційних форм власності. Тому вона не може повною мірою пояснити той спектр відмінностей у механізмах координації, який склався у різних країнах світу у певний історичний період.

Перш за все, слід зауважити, що «вічних» домінувань інституціональних матриць ніколи не існувало. У різний час і у різних народів поперемінно мали місце періоди посилення ринкових форм саморегуляції, які становлять основу Y-матриці, а також пріоритетний характер державного впливу, що характерно для Х-матриці. І якщо проаналізувати матеріально-технологічне середовище, то воно також поєднувало у собі і комунальні, і не комунальні елементи без помітної кореляції з домінуванням ринкових або державних регуляторів. Однак з цими регуляторами, а точніше, з їх співвідношенням була пов'язана ціла низка історичних умов і інституціональних факторів. Розглянемо їх більш детально.

З позиції системного і цивілізаційного підходів історичні умови пропонуються поділити на п'ять категорій, а саме:

- природно-географічні умови, що відображають масштаби країни і її геополітичне становище, забезпеченість природними ресурсами, щільність населення, масштаби освоєння земель;
- економічні умови, які поєднують рівень розвитку продуктивних сил, домінуючий тип власності, організацію географічного простору, структуру економіки, інфраструктуру;
- соціальні умови, що характеризуються класовою структурою, соціальною диференціацією населення;
- політичні умови, які визначаються інституціоналізованими відносинами між людьми, тобто системою права, організацією влади й управління, а також наявністю партій і громадянських рухів;
- культурологічні умови, які включають у себе духовне життя, створення й поширення кодів – лінгвістичних, етнічних, естетичних, наукових, релігійних та інших, тобто всю сферу символів, знаків, норм, цінностей, що забезпечують комунікацію людей.

Здійснивши таку класифікацію, буде доцільним проведення аналізу їх впливу на характер співвідношення державних і ринкових регуляторів окремо для кожного хронологічного періоду, оскільки різне поєднання виділених умов, в остаточному підсумку, і визначило історичну нерів-

номірність цивілізаційного розвитку. Принциповим моментом у цьому відношенні є твердження про можливість зміни цінностей і ментальних рис у часі залежно від конкретного сполучення історичних умов, хоча і з великим лагом.

Це не допускає ігнорування історичних умов і вільного переносу ментальних рис і цінностей однієї епохи у незмінному вигляді на іншу. Так, ототожнення світогляду українців епохи Київської Русі, Польсько-Литовської держави, Російської імперії і радянської доби, що досить часто має місце у вітчизняних дослідженнях, – помилка. Цінності і норми кожного періоду, маючи, безумовно, незмінну основу, у своїй більшості модифікувалися і хоча й повільно, все ж набували нових рис. Отже, застосування методу періодизації – неодмінна умова світоглядних досліджень.

Як приклад розглянемо період формування основ середньовічної цивілізації на прикладі ряду країн. Так, більшість території Росії у період освоєння слов'янської півночі становили ліси, болота, тайга, тундра, тобто ґрунти, не придатні для тривалої обробки. Це детермінувало постійне розширення площ під агрокультури і переміщення населення. У результаті освоювалися величезні території і формувалась велика за масштабами держава за низької щільності населення.

Цей фактор сприяв, з одного боку, прагненню до колективізму, общинного землеврядування, а з іншого – вимагав централізації в управлінні.

Як стверджує відомий дослідник цих процесів Л. Семеннікова, «корпоративна структура суспільства потребує сильної централізованої держави, яка пов'язує воедино общини, здійснює функції управління, розпорядження власністю, ідеологічного, духовного, політичного контролю тощо. Влада при цьому є необмеженою і не стиснутою жодними рамками, вона повністю підпорядковує суспільство» [4, с. 109]. Таким чином, община виховує політичну пасивність, апатію, конформізм. Якщо до цього додати ще один немаловажний наслідок общини – повну відсутність приватної власності, – то отримуємо ще один фактор посилення центральної політичної влади і поєднання влади з власністю.

Для общинного характеру землеробства характерний низький технічний рівень виробництва, переважне екстенсивне зростання і неекономічне примушення до праці, що призводить до існування різних форм залежності безпосередніх виробників, формування вищих (паразитуючих) і нижчих (благоформуєчих) прошарків населення.

Домінуюча православна віра підтримувала подібний устрій: виховувала і стверджувала соборність, аскетизм, зневагу до матеріального багатства, а також підтримувала державну владу, наділяючи правителя значною силою і оточуючи його особою містичними можливостями прийняття єдино вірного рішення (цар – помазаник Божий).

Сукупність окреслених природно-географічних, економічних, соціальних умов визначили і відповідні риси ментальності російського населення, підтримувані православною християнською мораллю. Це – колективізм (соборність), протиставлення влади й народу, культ царя, повага тільки до представників свого кола, праця як засіб виживання, скромність у споживанні, невибагливість. Звідси – закріплення й домінування державних форм координації і, відповідно, інституціональної Х-матриці.

Щодо України, то населення східнослов'янської середньовічної цивілізації, яке у подальшому стало основою української нації, осво-

ювало здебільшого південні землі, тобто багаті та родючі ґрунти лісостепової смуги Середнього Подніпров'я. Відносна легкість обробки таких ґрунтів, а також більш помірний клімат порівняно з північними східнослов'янськими землями, сприяв осілому характеру землеробства. У силу цього для пращурів українців не була характерною община. Населення південно-руських, а пізніше українських земель, вело індивідуальне господарство у межах хуторів. Для українця більш характерними були не колективістські, а індивідуалістичні риси.

Спільною рисою всіх східнослов'янських народів був особливий тип давньоруського феодалізму, який характеризувався державною приналежністю земельних володінь, які роздавалися князем не як приватним володарям, а як носіям державних символів. Звідси – поєднання землеволодіння з владою. Однак домінування приватних форм власності на українських землях не сприяло тотальним процесам одержавлення і централізації. Тому українці цього періоду тяжіли більше до демократичних засад, ніж до тоталітарних.

Геополітичне становище держави потребувало зусиль щодо її захисту від зовнішніх ворогів, і з цим фактором пов'язані необхідність поєднання сил, гуртування задля посилення воєнної міцності. Тому індивідуалізм, який підживлювався особливим характером землеробства, поєднався з колективізмом воєнного характеру. Таким чином, український менталітет середньовічної доби формувався на основі військово-господарського централізму і переважаючого господарського індивідуалізму, переродженню якого на остаточний лібералізм, однак не сприяла православна ідеологія візантизму. Отже, дещо інше сполучення історичних умов визначає і неідентичну ментальність двох слов'янських народів у один і той же хронологічний період. Якщо аналіз розширити і включити в нього феодальні відносини Західної Європи або Азії, результат буде ще більш переконливим.

Отже, слід відзначити продуктивність застосування у науковому дослідженні характеру співвідношення механізмів координації теорії інституціональних матриць. Проте ця теорія має бути розширеною шляхом включення до неї цивілізаційних факторів розвитку, які відображають певне сполучення історичних умов у кожний конкретних хронологічний період. За такого підходу інституціональна матриця певного типу інтерпретується як похідна від стану і поєднання історичних умов. Така постановка питання дає можливість здійснювати дослідження домінуючих інститутів, більш адекватні реаліям і водночас розкриває набагато ширші перспективи інституціонального будівництва у трансформаційному соціальному середовищі.

Список використаної літератури

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. – К.: Основи, 2000. – 189 с.
2. Кирдина С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. – № 10. – С. 89–98.
3. Кирдина С. Институциональные матрицы и развитие России / С. Кирдина. – М.: ТЕИС, 2000. – 323 с.
4. Семенникова Л. Цивилизационные парадигмы в истории России / Л. Семенникова // Общественные науки и современность. – 1996. – № 5. – С. 107–120.

Отримано 5.10.2009.